

Jan Daniluk

Wykorzystanie siły roboczej jeńców wojennych w XX Okręgu Wojskowym w latach II wojny światowej (zarys problemu)

Dotychczasowa bibliografia, poświęcona pracy przymusowej jeńców wojennych, przebywających w niewoli niemieckiej w latach II wojny światowej jest stosunkowo bogata¹. Niemniej jednak wciąż, w szczególności w kontekście historii lat 1939–1945 obszarów współczesnej Polski, odczuwalny jest brak pogłębionych studiów, poświęconych wykorzystaniu siły roboczej jeńców wojennych, ich roli w systemie niemieckiej gospodarki wojennej etc. W odniesieniu do Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw w tej materii opublikowano do tej pory zaledwie jeden tekst, i to o charakterze raczej przyczynkarskim². Problem ten dotyczy zresztą nie tylko kwestii wykorzystania siły roboczej jeńców, lecz szerzej – w ogóle ich obecności na wspomnianym obszarze w latach II wojny światowej. Jeśli dla np. części Śląska, Pomorza Zachodniego czy Prus Wschodnich, dysponujemy nie tylko pracami o charakterze monograficznym³, ale

¹ Zob. np. *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, Darmstadt 1968; W. Lemiesz, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Niemczech w latach II wojny światowej*, Zielona Góra 1969; M. Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart–München 2001; R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/1942. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen*, Göttingen 2011.

² G. Kozłowski, *Niektóre dane do statystyki zatrudnienia jeńców wojennych w gospodarce Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie w latach 1939–1942*, „Zeszyty Muzeum Stutthof” 1976, nr 1, s. 191–205.

³ M.in. S. Senft, H. Więcek, *Obozy jenieckie na obszarze śląskiego Okręgu Wojskowego 1939–1945*, Wrocław 1972; G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979; Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.

także szeregiem artykułów⁴, o tyle dla Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw sytuacja kształtuje się dużo bardziej niekorzystnie – w istocie (poza wspomnianym tekstem Gabriela Kozłowskiego) do dyspozycji badaczy pozostaje jeszcze jeden artykuł naukowy⁵, jeśli nie liczyć ogólnych wzmianek (często nieprecyzyjnych) w informatorach i wykazach niemieckich placówek jenieckich z lat 1939–1945, czy też tekstów popularnonaukowych⁶.

Mając powyższe na uwadze, podjąłem próbę zaprezentowania częściowych wyników badań nad zasygnalizowanym w tytule artykułu zagadnieniem. Zostały one oparte w przeważającym stopniu na zbiorach dwóch archiwów zagranicznych⁷. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że w żadnym wypadku nie pretenduje on do wyczerpania zagadnienia, a ma jedynie przedstawić nowe dane, które mogą posłużyć do przyszłych badań nad pracą przymusową jeńców wojennych na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w okresie II wojny światowej, a więc terenów XX Okręgu Wojskowego (dalej: OW)⁸.

⁴ Doskonałą ilustracją dysproporcji w stanie badań nad jeńcami wojennymi z lat II wojny światowej odnośnie do ziem współczesnej Polski jest bibliografia najważniejszego polskiego periodyku naukowego, poświęconego jeńcom wojennym, tj. „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego. Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej” (dalej: „LRM”). Na jego łamach do tej pory opublikowano z jednej strony szereg tekstów, poświęconych np. obozom jenieckim z VIII Okręgu Wojskowego (dalej: OW), ale nie pojawiło się ani jedno opracowanie całościowe którejkolwiek z placówek jenieckich z XX OW (jedynie wśród opublikowanych wspomnień i relacji byłych jeńców możemy odnaleźć tekst, dotyczący Stalagu XX B Marienburg – zob. J. Moszkin, *Wspomnienia (fragmenty)*, „LRM” 1987, t. 10, s. 174–188).

⁵ J. Tyszewicz, *Stalag XX A obóz jeńców wojennych w Toruniu w latach 1939–1945*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1976, t. XLI, z. 1, s. 51–80.

⁶ W zarysie stan badań oraz zestawienie prac, poświęconych jeńcom wojennym w XX OW w latach 1939–1945 przedstawił autor m.in. w artykule pt. *Sowieccy jeńcy wojenni na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w latach 1941–1944 (wybrane zagadnienia)*, który ukaże się w pracy zbiorowej pt. *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* pod red. J. Wojtkowiaka w 2013 r. W dalszej części tekstu, jeśli będą odwołania do przywołanego powyżej tekstu, będą one odnosić się do maszynopisu w posiadaniu autora.

⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau (dalej: BA-MA) oraz Archives du Comité International de la Croix Rouge à Genève (dalej: ACICR). Autor składa serdeczne podziękowania dr. Danielowi Palmieri z ACICR, dzięki którego życzliwości uzyskał uwierzytelnione kopie wybranych raportów, dotyczących obozów jenieckich, istniejących na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w latach 1939–1945.

⁸ XX OW powstał 26 X 1939 r. z przekształcenia dotychczasowej jednostki administracji wojskowej, Zarządu Wojskowego Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Militärbezirk Danzig-Westpreussen*, dalej: Zarząd). Obszar nowego okręgu pokrywał się niemalże w całości z wyodrębnioną w tym samym czasie jednostką administracji cywilnej, Okręgiem Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig-Westpreussen*). XX OW obejmował swoim zasięgiem teren byłego Wolnego Miasta Gdańska (dalej: WMG), zdecydowaną większość przedwojennego woj. pomorskiego (z wyłączeniem pow. nieszawskiego i włocławskiego), fragment dawnego woj. war-

W artykule przedstawiono wybrane obozy i oddziały jenieckie, które funkcjonowały w latach II wojny światowej w XX OW, starając się wskazać na ich rolę w systemie wykorzystania siły roboczej jeńców wojennych. W tekście zaprezentowane zostały również samodzielnie opracowane dane statystyczne, dotyczące liczby, rozmieszczenia i wykorzystania siły roboczej jeńców przebywających w XX OW w wybranych latach II wojny światowej. Niekompletność przebadanej do tej pory bazy źródłowej ustaliła w istocie końcową cezurę niniejszego artykułu (z nielicznymi wyjątkami) na styczeń 1944 r.

W chwili obecnej nie jest znana dokładna liczba jeńców polskich, jacy trafili do niewoli niemieckiej na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach we wrześniu i październiku 1939 r. Pewien fragmentaryczny obraz w interesującej nas materii daje m.in. zachowana dokumentacja tzw. Korpusu Kaupischa, działającego w północnej części woj. pomorskiego oraz fragmentarycznie na obszarze byłego Wolnego Miasta Gdańska (dalej: WMG). Według oficjalnych danych (stan na 3 października 1939 r.) jednostki podległe korpusowi wzięły do niewoli w toku działań wojennych 18 491 jeńców polskich⁹.

Większość z nich była obrońcami Gdyni, Kępy Oksywskiej i półwyspu Hel¹⁰. Tylko w trakcie walk i po kapitulacji tego ostatniego do niewoli niemieckiej trafiło ok. 4850 polskich żołnierzy i podoficerów oraz ok. 250 oficerów. Poza grupą ok. 800 obrońców, których Niemcy pozostawili na półwyspie i przeznaczili do prac porządkowych¹¹, zostali oni ulokowani w pierwszych dniach

szawskiego, a także 6 powiatów (*Kreise*) prowincji Prusy Wschodnie (*Ostpreussen*). Z XX OW wyłączono jedynie Gdynię oraz część wschodnią przedwojennego pow. morskiego (gminy: Strzelno, Kosakowo, Puck i Rumia) – obszar ten podlegał od 26 X 1939 r. bezpośrednio zwierzchnictwu Marynarki Wojennej jako *Marinefestungsbereich Gotenhafen* – por. BA-MA, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) (dalej: RüIn XX), RW 20–20/8, Geschichte der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX (1 IX) 1 XI 1939 bis 30 IX 1940, b.d., k. 5; ibidem, Wehrkreiskommando XX Danzig (dalej: WKdo XX), RH 53–20/14, Festungsbereich Gotenhafen 22 X 1939 r., k. 23; ibidem, RH 53–20/14, Errichtung des Wehrkreises XX, 23 X 1939 r., k. 27; ibidem, RH 53–20/17, Unterbringung der Ers. Truppen im Bereich des Wehrkreises XX (Stand Ende Dezember 1939) [mapa], k. 193; ibidem, RH 53–20/20, Wehrersatzdienststellen im Bereich des Wehrkreises XX (Stand: Ende Januar 1940) [mapa], k. 81; *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches und das Generalgouvernement der besetzten polnischen Gebiete in statistischen Angaben*, Berlin 1940, s. 5, 23–30. Szerzej na temat administracji wojskowej na okupowanym terenie Polski – m.in. H. Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/1939. Die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polen*, Stuttgart 1977, s. 85 i n. W niniejszym artykule, upraszczając z powodów stylistycznych, obszar XX OW jest utożsamiany z terenem Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw.

⁹ BA-MA, LXXX. Armeekorps / LXXXI Höheres Kommando z.b.V. (dalej: LXXX AK), RH 24–80/3, Kriegstagebuch Nr. 1 Grenzschutz Abschnittkommando 1 (Korps Kaupisch) 25 VIII [19]39 – 3 X [19]39, wpis z dn. 3 X 1939 r., k. 41–42.

¹⁰ Por. ibidem, wpisy z dn. 4 IX–3 X 1939 r., k. 11–42.

¹¹ BA-MA, LXXX AK, RH 24–80/5, Befehl für die Übergabe von Hela, 1 X [19]39 r., k. 43.

października 1939 r. w tymczasowych obozach w Gdyni, Pucku i Wejherowie. W tym samym czasie (tj. 4–7 X) na teren Zarządu napłynęła niespodziewanie fala powracających po kapitulacji (zwolnionych z niewoli) z obszaru administrowanego przez 8. Armieję, żołnierzy polskich, w liczbie łącznie aż ok. 17 tys. Ze względu na informacje o posiadaniu przez Polaków broni, zdecydowano o ich ponownym zatrzymaniu. Taki rozwój sytuacji zrodził z kolei szereg poważnych problemów natury organizacyjnej (należało szybko przerzucić na południowe obszary Zarządu dodatkowe oddziały strażnicze, zorganizować nowe, tymczasowe obozy itd.). Nie dziwi więc fakt, że niemieckie władze wojskowe po przeprowadzeniu weryfikacji żołnierzy polskich, zdecydowały się szybko na odesłanie z terenu Zarządu kolejnej grupy jeńców do II OW¹².

Tym samym do 26 października 1939 r. na Pomorze Zachodnie odtransportowano co najmniej ok. 9,6 tys. jeńców polskich (blisko 9,2 tys. żołnierzy i podoficerów oraz ok. 410 oficerów). Według oficjalnych danych na obszarze Zarządu 25 października 1939 r. miało pozostać zaledwie ok. 4,5 tys. jeńców¹³. To oznacza, że z tego obszaru do końca października (poza wymienionymi ok. 9,6 tys. jeńcami) wywieziono także dodatkowo kilka tysięcy żołnierzy Wojska Polskiego (dalej: WP), będących w niewoli niemieckiej lub też zmieniono ich status (na przymusowych pracowników cywilnych).

Realna liczba jeńców wojennych w nowo utworzonym dzień później XX OW wynosiła prawdopodobnie ok. 14–15 tys. Rachunek ten wynika z sumy wspomnianych ok. 4,5 tys. jeńców z liczbą tych (prawdopodobnie ok. 10 tys.)¹⁴, którzy przebywali na obszarze wschodniopruskich powiatów, należących wcześniej do I OW. Zdecydowana większość z nich była podzielona na niewielkie komanda i rozproszona przede wszystkim na gospodarstwach rolnych na terenach, gdzie dominowała ludność niemiecka, tj. w rejencji kwidzyńskiej¹⁵.

¹² BA-MA, Wkdo XX, RH 53–20/14, Beiträge zum Kriegstagebuch (Anlage 16) – Betr. Kriegsgefangenenwesen, b.d. k. 51–52.

¹³ Por. ibidem, k. 52; BA-MA, WKdo XX, RH 53-20/16, Kriegstagebuch Nr. 1 Stellv. Generalkommandos XX A.K. (WKdo XX) 26 X–31 XII 1939 (dalej: KTB 1 26 X–31 XII 1939), wpis z dn. 27 XII 1939 r., b.p.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Utworzony jednocześnie z XX OW wspomniany (zob. przyp. 8) Okręg Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie dzielił się na trzy rejencje (*Regierungsbezirke*): gdańską (7,4 tys. km²), bydgoską (7,5 tys. km²) i kwidzyńską (6,3 tys. km²). W ten sposób ukształtowany Okręg stanowił w istocie konglomerat dwóch obszarów charakteryzujących się diametralnie odmiennymi stosunkami narodowościowymi: na ponad 81% obszaru nowego Okręgu (głównie rejencji bydgoskiej i północnej części rejencji gdańskiej) bezsprzecznie dominowali liczebnie Polacy, na pozostałym obszarze więcej było ludności niemieckiej – por. *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*, s. 5–6, 23–33; J. Daniluk, Osadnictwo Niemców etnicznych w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie (wybrane zagadnienia), s. 3–4 (artykuł ukaże się w 2013 r. w publikacji pokonferencyjnej pt. Inżynieria społeczna w Europie Środkowej w XX wieku).

Formalna utrata kontroli 26 października 1939 r. przez Wehrmacht nad częścią dotychczasowych obozów internowania, które wykorzystywano do przetrzymywania jeńców wojennych, wymusiła na administracji XX OW założenie pierwszego, stałego obozu jenieckiego. Najpóźniej 7 listopada 1939 r. postanowiono utworzyć pierwszy obóz (Stalag XX A Thorn) w Toruniu¹⁶.

Spośród wymienionych 4,5 tys. jeńców, blisko 3 tys. ze względu na zły stan zdrowia (głównie rany wojenne) nie była zdolna do pracy¹⁷. Z tego powodu zapewne najpóźniej na początku grudnia 1939 r. do Stalagu XX A w Toruniu przybył transport nowych jeńców¹⁸, którzy mieli zostać przeznaczeni do pracy. Wśród najpilniejszych zadań znajdowała się m.in. adaptacja toruńskich fortów, które zostały przeznaczone na Stalag XX A¹⁹.

W listopadzie i grudniu 1939 r. jeńcy wojenni, przebywający na terenie rejencji gdańskiej i bydgoskiej, wykorzystywani byli m.in. do robót zleczanych bezpośrednio przez komendanturę garnizonu gdańskiego, a także do prac na cmentarzu w Rumi, gdzie pochowani byli niemieccy żołnierze, polegli we wrześniu 1939 r.²⁰ Dla odmiany jenieckie komanda w rejencji kwidzyńskiej funkcjonowały niemalże wyłącznie w rolnictwie. Ze względu na bardzo ograniczone możliwości dozoru zdecydowano wkrótce o zmniejszeniu liczby jeńców w tej rejencji – ok. 2 tys. z nich odesłano w listopadzie, bądź w pierwszej połowie grudnia 1939 r., do Stalagu I A w Prusach Wschodnich²¹.

Tak nierównomierne rozmieszczenie jeńców zdecydowało o lokalizacji drugiego obozu jenieckiego na terenie Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw – Stalagu XX B, który pierwotnie od 16 do 20 grudnia 1939 r. funkcjonował w westfalskiej miejscowości Recklinghausen, a od 23 grudnia 1939 r. mieścił się w miejscowości Licze (Littschen) pod Kwidzynem (Marienwerder). Po kilku tygodniach został on jednak przeniesiony do Wielbarka pod Malborkiem (Marienburg-Willenberg), gdzie funkcjonował od 1 lutego 1940 r.²²

¹⁶ 8 listopada toruński stalag rozpoczął formalną działalność (por. BA-MA, WKdo XX, 53–20/17, Gliederung und Aufgaben der Landeschützenverbände, 7 XI 1939 r., 47; ibidem, RH 53–20/16, KTB 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 8 XI 1939 r., b.p.). W innym zachowanym dokumencie (ibidem, RH 53–20/8, Stammtafel des Stalag XX A, b.d., k. 70) podana została bardzo podobna data założenia toruńskiego obozu – 7 XII 1939 r., co rodzi podejrzenie, że być może nastąpił w tym drugim przypadku prosty błąd w zapisie samej daty (miesiąca).

¹⁷ Ibidem, RH 53–20/16, KTB 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 27 XII 1939 r., b.p.

¹⁸ Nie jest znana jego wielkość – ibidem, wpis z dn. 7 XII 1939 r., b.p.

¹⁹ J. Tyszewicz, op. cit., s. 55.

²⁰ BA-MA, WKdo XX, RH 53-20/16, KTB 1 26 X–31 XII 1939, wpis z dn. 27 XII 1939 r., b.p.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, WKdo XX, RH 53-20/8, Stammtafel des Stalag XX B, b.d., k. 72.

Liczba jeńców w I kwartale 1940 r. uległa dalszej redukcji (np. w lutym 1940 r. w rejencji kwidzyńskiej zatrudnionych było jedynie 6 tys. jeńców²³). Mimo to dużym problemem pozostawała niedostateczna liczba wartowników, którzy mieli pilnować jeńców podczas ich prac. Postulowano m.in. łączenie mniejszych komand w większe. Ostatecznie pod koniec lutego 1940 r. zapadła decyzja o wywiezieniu z XX OW wszystkich jeńców polskich w głąb Rzeszy²⁴, co było umotywowane nie tylko problemami organizacyjnymi czy względami natury ekonomicznej (rosnące zapotrzebowanie na siłę roboczą w obszarach lepiej rozwiniętych przemysłowo), ale przede wszystkim względami bezpieczeństwa (od października 1939 r. do marca 1940 r. polscy jeńcy dokonali ponad 250 ucieczek²⁵, wykorzystując słaby dozór wartowników oraz fakt, że mogli liczyć na pomoc części miejscowej ludności).

W marcu 1940 r. w XX OW było ok. 10 tys. jeńców. Przebywali oni w trzech ośrodkach jenieckich (toruńskim Stalagu XX A, malborskim Stalagu XX B oraz obozie w Prabutach, przejętym od administracji I OW²⁶), a także w oddziałach roboczych. W drugiej połowie tego miesiąca odesłano do VI OW ok. 2,3 tys., następnie (do początku kwietnia 1940 r.) kolejne ok. 3 tys. jeńców. Tym samym w kwietniu w XX OW przebywało już jedynie ok. 3,6 tys. jeńców (w tej liczbie ok. 2350 w obozach) – liczba ta zawiera z jednej strony chorych

²³ Por. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/18, Kriegstagebuch Nr. 2 Stellv. Generalkommandos XX A.K. (WKdo XX) 1 I–30 VI 1940 (dalej: KTB 2 1 I–30 VI 1940), wpis z dn. 7 II 1940 r., k. 60.

²⁴ Ibidem, wpis z dn. 21 II 1940 r., k. 74.

²⁵ Do końca 1943 r. (według danych niemieckiej administracji wojskowej) na terenie XX OW doszło do 259 ucieczek jeńców radzieckich, 257 – polskich, 149 – francuskich, 99 – brytyjskich, 4 – belgijskich oraz 2 ucieczek „internowanych żołnierzy włoskich” – BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/29, Tätigkeitsbericht des Stellv. Gen. Kdo. XX AK (Wehrkreiskdo. XX Danzig) (dalej: TTB WKdo XX) 1 VII–31 XII 1943, Dezember 1943, k. 43. Aby w pełni zrozumieć skalę podejmowanych ucieczek przez poszczególne grupy narodowościowe należy jednak zauważyć, że polscy jeńcy przebywali w istocie w XX OW w największej liczbie właśnie do końca marca 1940 r., a więc jedynie ok. sześciu miesięcy, przy czym Brytyjczycy byli obecni na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach od maja 1940 r., a jeńcy radzieccy – od sierpnia 1941 r. Dla porównania należy też przypomnieć, że jeńców brytyjskich i radzieckich było bez porównania więcej niż polskich (np. Brytyjczyków średnio 16–18 tys.).

²⁶ Dosłownie: *Kriegsgefangenenunterkunft Riesenburg*. Pierwotnie był to obóz przejściowy, istniejący początkowo w ramach I OW. W XX OW odgrywał on rolę głównej placówki medycznej dla jeńców. Zimą 1940 r. przebywało w nim jeszcze niecałe 2 tys. jeńców, w kwietniu zaledwie tysiąc. Placówka została ostatecznie zlikwidowana 9 V 1940 r. – jeńców oraz personel skierowano do toruńskiego stalagu – por. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/19, Besichtigung Stalag XX B am 1 IV 1940, b.d., k. 161; ibidem, WKdo XX, RH 53–20/24, TTB WKdo XX 1 IV–31 XII 1940, wpis z dn. 9 V 1940 r., b.p.; Z. Lietz, op. cit., s. 68.

i rannych, z drugiej strony zatrudnionych w ważnych strategicznie zakładach oraz m.in. personel medyczny²⁷.

Miejsce odtransportowanych z XX OW Polaków już w maju 1940 r. zajęli jeńcy z państw zachodniej Europy, jako pierwsi – Brytyjczycy²⁸, którzy trafili do niewoli niemieckiej w Norwegii. W ślad za nimi (w związku z agresją III Rzeszy na państwa Beneluksu oraz na Francję) do XX OW przybyli w ciągu kolejnych miesięcy także jeńcy belgijscy oraz francuscy. 14 czerwca 1940 r. w okręgu tym przebywało łącznie 12 364 jeńców wojennych, z których ponad połowa to Brytyjczycy (7263); oprócz nich było stosunkowo dużo Francuzów (1891) oraz Polaków (1299). Grupa jeńców belgijskich (Flamandów i Walońców) liczyła 621, niewiele mniej było Białorusinów (614) i Ukraińców (538); oprócz nich można wymienić także Litwinów (97) i Żydów (41)²⁹.

Nowo przybyłych do Okręgu jeńców stosunkowo szybko kierowano do pracy³⁰, czy to w samym obozie, czy też do oddziałów roboczych. I tak np. z łącznie 11 730 jeńców³¹, którzy zostali tu przywiezieni tylko w czerwcu 1940 r., już najdalej 10 lipca tego samego roku, pracował prawie co trzeci z nich (ok. 3300)³².

W przeważającym stopniu jeńcy w 1940 r. zatrudnieni byli w rolnictwie, głównie przy zbiorze owoców oraz przy wykopkach. Do tych zajęć zostali skierowani niemalże wszyscy Francuzi i Walończycy, których podzielono na niewielkie, kilkunastoosobowe zazwyczaj komanda. W rolnictwie pracowali także Brytyjczycy, choć spośród tej grupy jeńców początkowo część została przeznaczona do pracy w wydzielonych zespołach, budujących drogi, obiekty wojskowe i zajmujących się rozbiórką umocnień polowych.

²⁷ Por. ibidem, RH 53–20/18, KTB 2 1 I–30 VI 1940, wpis z dn 23 III 1940 r., k. 117; ibidem, RH 53–20/20, Sprawozdanie ppłk. von Loebella ze sztabu XX OW nt. jeńców wojennych (dalej: Sprawozdanie ppłk. von Loebella), 14 VI 1940 r., k. 89.

²⁸ W zachowanej dokumentacji dość niekonsekwentnie nazywano ich „Anglikami” bądź (wymienne) „Brytyjczykami”. To drugie określenie, jako szersze, będzie stosowane w dalszej części artykułu, bez rozstrzygania, czy w danym wypadku faktycznie dotyczy ono Anglików, czy też może przedstawicieli innych narodów (np. Szkotów), którzy wchodzili w skład Korony Brytyjskiej.

²⁹ BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/20, Sprawozdanie ppłk. von Loebella, 14 VI 1940 r., k. 89–90.

³⁰ Jeńców brytyjskich kierowano do pracy tak szybko, jak to było możliwe – władze wojskowe wskazywały jednak na duże braki w dyscyplinie (Brytyjczycy sprawiali na niemieckich dowódcach wrażenie dosłownie: *wenig soldatich*) – BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/24, TTB 2 1 IV–31 XII 1940, wpis z dn. 3 VI 1940 r., b.p.

³¹ 8650 Brytyjczyków, 2470 Francuzów oraz 610 Belgów – BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/21, Kriegstagebuch Nr. 3 Stellv. Generalkommandos XX A.K. (Wehrkreiskommando XX) 1 VII–31 XII 1940 (dalej: KTB 3), wpis z dn. 10 VII 1940 r., b.p.

³² 2300 Brytyjczyków, 900 Francuzów oraz 100 Belgów (dane szacunkowe) – ibidem.

Sytuacja przedstawicieli mniejszości narodowych w WP (przede wszystkim Białorusinów i Ukraińców), a także Flamandów z wojska belgijskiego oraz Alzaczyków i Lotaryńczyków z armii francuskiej, była odmienna. Większość z nich w 1940 r. została zwolniona z niewoli. Umożliwiono im osiedlenie się i pracę w Rzeszy, powrót w rodzinne strony bądź zaciąg do niemieckich oddziałów (dotyczyło to w szczególności Flamandów). Polaków planowano skierować do OW w głębi Rzeszy bądź nadać im status przymusowych robotników cywilnych³³.

Późną wiosną 1940 r. w XX OW nie było jednak jeszcze odpowiedniej liczby obiektów, które można byłoby przeznaczyć na kwatery dla jeńców. Wskazywano także na niekorzystne stosunki narodowościowe, panujące w Okręgu³⁴ przy tworzeniu nowych oddziałów roboczych w terenie. Tymczasem wciąż napływały transporty nowych jeńców i aby zwolnić dla nich miejsce, należało stale tworzyć kolejne komanda i kierować je do poszczególnych zadań. Było to wskazane, bowiem Krajowy Urząd Pracy (*Landesarbeitsamt* – dalej: LAA) zgłaszał zapotrzebowanie na co najmniej 4–6 tys. jeńców dla sektora cywilnego, a w związku z rozbudowującymi się strukturami administracji wojskowej, brakowało także rąk do pracy przy budowie czy adaptacji obiektów wojskowych³⁵.

Latem i jesienią 1940 r., mimo pewnych przeszkód, systematycznie wzrastała liczba przymusowo pracujących jeńców. Z początkiem sierpnia było ich w całym okręgu łącznie ok. 11,3 tys.³⁶, miesiąc później już ok. 16,6 tys.³⁷, z dniem 1 października – ok. 18,3 tys.³⁸, a na początku listopada – już ok. 21,9 tys. Spośród nich ponad 70% stanowili wtedy Brytyjczycy (ok. 15,5 tys.), niecałe 27% Francuzi (ok. 5,9 tys.), a resztę Belgowie (220), Polacy i inni (280)³⁹. Według G. Kozłowskiego w grudniu 1940 r. w gospodarce XX OW było zatrudnionych łącznie 18,5 tys. jeńców wojennych oraz byłych jeńców o statusie przymusowego robotnika cywilnego⁴⁰. Liczba ta jest jednak zaniżona, bowiem uwzględnił on wyłącznie jeńców skierowanych do pracy przez LAA, natomiast pominął pracujących w obozach, bezpośrednio na potrzeby admini-

³³ Por. *ibidem*; BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/20, Sprawozdanie ppłk. von Loebella, 14 VI 1940 r., k. 89–90; *ibidem*, RH 53–20/21, KTB 3 I VII–31 XII 1940), wpis z dn. 5 VIII 1940 r., b.p.; *ibidem*, 1 IX 1940 r., b.p.; *ibidem*, 1 X 1940 r., b.p.; *ibidem*, 1 XI 1940 r., b.p.

³⁴ Dosłownie: *Bevölkerungspolitische Schwierigkeiten*. Zob. przyp. 15.

³⁵ BA-MA, WKdo XX, RH 53-20/20, (Sprawozdanie ppłk. von Loebella), 14 VI 1940 r., k. 90–91.

³⁶ *Ibidem*, RH 53–20/21, KTB 3 I VII–31 XII 1940, wpis z dn. 5 VIII 1940 r., b.p.

³⁷ *Ibidem*, wpis z dn. 1 IX 1940 r., b.p.

³⁸ *Ibidem*, wpis z dn. 1 X 1940 r., b.p.

³⁹ *Ibidem*, wpis z dn. 1 XI 1940 r., b.p.

⁴⁰ G. Kozłowski, *op. cit.*, s. 198.

stracji wojskowej czy w ramach jenieckich batalionów budowlano-roboczych (*Kriegsgefangenen Bau- und Arbeitsbataillone*, dalej: BAB).

31 grudnia na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w stalagach XX A i XX B (oraz podobozach i komandach) przebywało łącznie ok. 27,5 tys. jeńców wojennych⁴¹. Do tego czasu niemal wszystkich tzw. jeńców wschodnich przetransportowano w głąb Rzeszy bądź zwolniono z niewoli. W 1941 r. proces ten ostatecznie sfinalizowano⁴².

Latem i jesienią 1940 r. wykształciły się ramy systemu jenieckich obozów w XX OW, który w zasadniczym kształcie funkcjonował do początku 1945 r. Przede wszystkim odbudowano, a następnie powiększono, sieć komand pracy. Konsekwencją ich ciąglego tworzenia był spadek liczby jeńców, pozostających na stałe w obozach macierzystych⁴³. Ponadto rozwój liczebny komand spowodował, że 2 listopada 1940 r. ostatecznie rozdzielono obszar wpływów obu stalagów (tj. toruńskiego i malborskiego). Ten pierwszy od tej pory administrował oddziały robocze w południowej części XX OW, natomiast Stalag XX B – w północnej⁴⁴. Dodatkowo z dniem 30 listopada 1940 r. powstało wydzielone stanowisko dowódcy ds. jenieckich w XX OW (*Kommandeur der Kriegsgefangenen im XX Wehrkreis*)⁴⁵.

⁴¹ 31 XII 1940 r. na terenie XX OW przebywało łącznie 16 844 Brytyjczyków, 10 112 Francuzów, 342 Belgów (Walończyków) oraz 202 tzw. jeńców wschodnich (*Ostkriegsgefangene*) – zob. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/21, KTB 3 1 VII–31 XII 1940, wpis z dn. 31 XII 1940 r., b.p. Pojęciem „jeńców wschodnich” niemiecka administracja wojskowa zbiorczo określała jeńców wojennych, pochodzących z krajów Europy Wschodniej i Południowej. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w 1941 r. termin ten był stosunkowo rzadko używany, a jeśli już, to z tej kategorii najczęściej wyłączano (dominujących liczebnie) jeńców radzieckich (*Sowjetkriegsgefangene*), a także jugosłowiańskich (Serbów).

⁴² 1 X 1944 r. w całym XX OW przebywało zaledwie 10 polskich jeńców wojennych – S. Geck, *Das deutsche Kriegsgefangenenwesen 1939–1945* [praca dyplomowa obroniona na Uniwersytecie w Moguncji w 1998 r.], s. 39. Dane S. Geck przytoczył za: BA-MA, RW 6/276, k. 8.

⁴³ Jeśli w Stalagu XX A z końcem lipca 1940 r. na łączną liczbę 17 752 jeńców w komandach pracowało ok. 6,4 tys. (ok. 36%), to już w lutym 1941 r. ok. 50–57% jeńców (z ogółu 12 119) – por. ACICR, Stalag XX A – raport z wizytacji 31 VII 1940 r.; ibidem, raport z dystrybucji przesyłek kierowanych do jeńców brytyjskich w obozie oraz jego komandach pracy, 3–16 II 1941 r.

⁴⁴ Uwzględniając faktyczny przebieg podziałów administracyjnych w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, granica między obydwooma obszarami przebiegała prawdopodobnie wzdłuż południowej granicy powiatu suskiego, sztumskiego, tczewskiego, starogardzkiego oraz kościerskiego. Do lutego 1941 r. obszar powiatów tczewskiego i starogardzkiego przynależał do Stalagu XX A, ale następnie został przejęty przez komendanturę malborskiego obozu jenieckiego – BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/21, KTB 3 1 VII–31 XII 1940, wpis. z dn. 2 XI 1940 r., b.p.

⁴⁵ Ibidem, wpis z dn. 30 XI 1940 r., b.p.

W próbie szacowania liczby komand pracy można oprzeć się w istocie jedynie na raportach przedstawicieli Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża. Zgodnie z nimi Stalag XX A w październiku 1942 r. posiadał 187 komand, z których większość funkcjonowała w rolnictwie (168), a zaledwie 19 w przemyśle⁴⁶. Na początku 1944 r. liczba wszystkich komand Stalagu XX A była niewiele większa – 205 (198 brytyjskich i zaledwie 7 francuskich), z których 48% pracowało w rolnictwie, natomiast zbliżona liczba (46%) w przemyśle⁴⁷.

Natomiast Stalag XX B jesienią 1940 r. posiadał ok. 400 komand pracy⁴⁸, wczesną jesienią 1941 r. 650 (większość w rolnictwie), rok później 783 (z nich ponad 73% funkcjonowało w rolnictwie, niemal 16% w przemyśle)⁴⁹, wiosną 1943 r. 806 (w rolnictwie 64%, w przemyśle 21%)⁵⁰, natomiast na początku stycznia 1944 r. 703 (468 złożonych wyłącznie z jeńców brytyjskich, 220 mieszanych, francusko-belgijskich, oraz zaledwie 15 serbskich)⁵¹. Prawdopodobnie jednak ogólna liczba komand była większa⁵². Ponadto sama ich wielkość była bardzo zróżnicowana – np. w przypadku Stalagu XX B mogła wynosić zaledwie kilku, jak i kilkudziesięciu lub nawet kilkuset jeńców⁵³.

W 1940 r. założono także dwa podobozy (*Zweiglager*) malborskiego stalagu, oba zresztą w Gdańsku. Pierwszy funkcjonował na Biskupiej Górze (Stalag XX B/Z Bischofsberg) i istniał najpóźniej od lipca 1940 r.⁵⁴, natomiast

⁴⁶ ACICR, Stalag XX A – raport z wizytacji 30 X 1942 r.

⁴⁷ Ibidem, Raport z wizytacji 23 I 1944 r.

⁴⁸ Ibidem, Stalag XX B – raport z wizytacji 22–23 XI 1940 r.

⁴⁹ Ibidem, Raport z wizytacji 25 X 1942 r.

⁵⁰ Ibidem, Raport z wizytacji 16 IV 1943 r.

⁵¹ Ibidem, Raport z wizytacji 29 I 1944 r.

⁵² Wskazuje na to pośrednio numeracja niektórych komand. W jednym z raportów przedstawicieli MKCK z lipca 1944 r., wśród wymienianych komand pracy, jest także jedno oznaczone numerem porządkowym 762, a w raporcie przedstawiciela Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej (*Young Men's Christian Association, YMCA*) z wizytacji Stalagu XX B i jego komand z lipca 1943 r. wymienione jest m.in. komando 907 – por. ibidem, raport z wizytacji 25 VII 1944 r.; BA-MA, Evangelisches Hilfswerk e.V.: Kriegsgefangenen-, Kriegsverurteilten- und Interniertenbetreuung, MSg 194/65, Berichte über die von Sekretär Henry Sönderberg besuchten Krfg. Lager in den Wehrkreisen I und XX: M-Stammlager XX B und Arb. Kdo., 2–3 VII 1943 r., b.p.; ibidem, MSg 194/66, Berichte über die von Sekretär Henry Sönderberg besuchten Krfg. Lager in den Wehrkreisen VIII und XX: Stalag XX B, 26–27 II 1944 r., b.p.

⁵³ We wrześniu 1941 r. komanda pracy Stalagu XX B liczyły od 5 do 250 jeńców. W lutym 1944 r. największe komando Stalagu XX B było podobnej wielkości (272 jeńców). Należy jednak pamiętać, że w latach 1942–1943 funkcjonowały komanda, które liczyły nawet 2–3 razy więcej jeńców. Por. ibidem; ACICR, Stalag XX B – raport z wizytacji 19 IX 1941 r.

⁵⁴ BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/22, Standortverzeichnis (Truppen und Dienststellen) Wehrkreis XX, Stand am 1 VII 1940, s. 10. K. Ciechanowski z kolei wskazuje, że podobóz istniał od wiosny 1940 r. i był bezpośrednią kontynuacją obozu przejściowego, który w kazama-

drugi (Stalag XX B/Z Danzig-Oliwa) został założony najpóźniej do końca tego samego roku. 31 grudnia 1940 r. w pierwszym przebywało ok. 1200, natomiast w drugim ok. 950 jeńców, przede wszystkim francuskich i belgijskich⁵⁵.

Podobóz Stalagu XX B na Biskupiej Górcie był przeznaczony przede wszystkim dla jeńców, którzy pracowali w porcie gdańskim, przy wznoszeniu nowych osiedli bądź w prywatnych zakładach. Z kolei wszyscy żołnierze osadzeni w oliwskim podobozie mieli być zatrudnieni przy budowie potężnego kompleksu szkoły wojennej niemieckich wojsk lądowych (*Heeres-Kriegsschule*), która miała stanąć na szczycie wzgórz morenowych w Gdańsku⁵⁶. Decyzja o budowie zespołu zapadła jeszcze we wrześniu 1939 r., w pierwszej połowie 1940 r. ostatecznie dopracowano projekt⁵⁷. Jednak ze względu na ogrom środków, zaplanowanych na jego realizację, ostatecznie został on zawieszony⁵⁸. W 1941 r. dotychczasowych jeńców z państw zachodniej Europy zastąpili jeńcy radzieccy. Pierwsi z nich trafili do podobozu najpóźniej we wrześniu 1941 r.⁵⁹

W XX OW istniały też jenieckie bataliony budowlano-robocze. Utworzono dwie tego typu jednostki – 20. BAB sformowano 31 sierpnia, natomiast 40. BAB 7 listopada 1940 r. O ile pierwszy batalion składał się zarówno z jeńców brytyjskich (400 ze Stalagu XX A) oraz francuskich (200 ze Stalagu XX B), o tyle drugi został sformowany wyłącznie z Brytyjczyków z toruńskiego obozu⁶⁰. 20. i 40. BAB funkcjonowały na obszarze Okręgu do marca 1942 r., po czym zostały skierowane do VIII OW⁶¹.

tach Biskupiej Górki był utworzony we wrześniu 1939 r. – K. Ciechanowski, *Geneza obozu Stutthof – obozy internowania na Pomorzu Gdańskim od września 1939 do marca 1940 roku*. W: *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, pod red. D. Steyera, Warszawa 1988, s. 64–65.

⁵⁵ BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/21, KTB 3 1 VII–31 XII 1940, wpis z dn. 31 XII 1940 r., b.p.

⁵⁶ Cały kompleks miał powstać w rejonie współczesnych ul. M. Gomółki oraz K. Arciszewskiego – J. Daniluk, *Sowieccy jeńcy...*, s. 6.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Według analizy danych zaczerpniętych z OBD Memorial, przedstawionych przez Macieja Flisa na obronionej jesienią 2012 r. pracy magisterskiej w Instytucie Historii na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego wynika, że jeszcze pod koniec 1941 r. niekiedy miejsce śmierci jeńców w Gdańsku-Oliwie określano jako *Kriegsschule* – zob. M. Flis, *Stalag XX B/Z – obóz jeniecki w Gdańsku-Oliwie*, Gdańsk 2012, mps, s. 55–56.

⁵⁹ Pierwsi jeńcy radzieccy trafili do Oliwy najpóźniej 10 IX 1941 r. – ibidem, s. 49 i n.

⁶⁰ Por. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/21, KTB 3 1 VII–31 XII 1940, wpis z dn. 1 X 1940 r., b.p.; ibidem, wpis z dn. 7 XI 1940 r., b.p.; ibidem, RH 53-20/22, *Aufstellung des Kriegsgef. Bau- u. Arbeits* 20, 31 VIII [19]40 r., b.p.

⁶¹ 20. BAB opuścił XX OW 11 III 1942 r., natomiast 40. BAB dzień później – zob. ibidem, WKdo XX, RH 53–20/25, TTB WKdo XX 1–30 VI 1942, wpis z dn. 11 III 1942 r., b.p.; ibidem, wpis z dn. 12 III 1942 r., b.p. Renata Kobylarz i Krzysztof Sznotala podają przybliżone dane, datując utworzenie 20. BAB na wrzesień 1940 r., a 40. BAB na listopad 1940 r., natomiast transport obu batalionów do VIII OW na luty 1942 r. – zob. R. Kobylarz, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, Opole 2010, s. 57, 61.

Przez krótki okres (od kwietnia do połowy czerwca 1942 r.) przebywał na terenie XX OW także 1. inżynierijny (*Pioniere*) BAB. 1. Batalion złożony był z 606 jeńców radzieckich, pochodzących z obozów z Lublina i Sanoka. Powstanie oddziału powierzono z końcem marca 1942 r. dowódcy wojskowemu z Generalnego Gubernatorstwa, ale proces formowania jednostki ukończono już w XX OW, dokąd została przysłana w pierwszych dniach kwietnia. Trafiała wprawdzie do Torunia, a następnie do Grudziądza, gdzie stacjonowała przez kilka tygodni w tamtejszej cytadeli. Batalion został odtransportowany w głąb Rzeszy ostatecznie 13 czerwca 1942 r.⁶²

Osobną kwestię stanowi sześć wydzielonych oddziałów (*Kriegsgefangenen-abteilungen*) wojskowego więzienia w Grudziądzu (*Wehrmachtgefängnis Graudenz*). Placówka ta była jednym z dwóch podległych Wehrmachtowi ośrodków penitencjarnych przeznaczonych dla jeńców wojennych – drugim było więzienie w Germersheim nad Renem. Do tej ostatniej placówki kierowano skazanych przez sądy wojskowe tzw. jeńców wschodnich, natomiast do Grudziądza trafiali (oprócz niemieckich żołnierzy wojsk zapasowych, którzy stanowili osobną kategorię osadzonych w więzieniu) jeńcy z zachodnich państw alianckich (Francji, Belgii, Wielkiej Brytanii oraz USA). Według niektórych danych w grudziądzkim więzieniu przebywało jednorazowo 2–3,5 tys. jeńców, głównie francuskich⁶³.

Wspomniane oddziały robocze więzienia działały w Grudziądzu, w Toruniu oraz w mniejszych miejscowościach XX OW⁶⁴. Dysponujemy jedynie pojedynczymi informacjami o ok. 600-osobowym oddziale toruńskim – powstał on we wrześniu 1943 r. i stacjonował na południowym obrzeżu miasta, na poligonie wojskowym⁶⁵. Przeznaczony był przede wszystkim do produkcji, naprawy i czyszczenia na dużą skalę... obuwia i odzieży (prawdopodobnie wojskowej)⁶⁶.

⁶² Por. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/25, TTB WKdo XX 1 I–30 VI 1942, wpis z dn. 25 III 1942 r., k. 47; ibidem, wpis z dn. 4 IV 1942 r., k. 52; ibidem, wpis z dn. 30 IV 1942 r., k. 65; ibidem, wpis z dn. 26 V 1942 r., k. 76; ibidem, wpis z dn. 13 VI 1942 r., k. 83.

⁶³ Por. R. Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich. Bd IV: 19. Dezember 1941 bis 9. Mai 1945*, Boppard am Rhein 1995, s. 572; BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/28, Durchschnittliche Verpflegungsstärken nach dem Stande vom 28. Februar 1943, 5 III 1943 r., k. 81; ACICR, Stalag XX B – raport z wizytacji 25 VII 1944 r.

⁶⁴ Oddziały funkcjonowały: w majątku Georgenhof, leżącym w granicach miasta Dzierzgoń w pow. sztumskim, we wsi Gutowiec (Guttowitz) pod Czerskiem w pow. chojnickim (ten oddział istniał od końca kwietnia 1942 r.), w Królewie (Königsdorf) w pow. malborskim oraz w Makowiskach (Steindorf) w pow. ziemskim Bydgoszczy – por. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/25, TTB WKdo XX 1–30 VI 1942, wpis z dn. 30 IV 1942 r., k. 66; ibidem, RH 53–20/27, Aufstellung der Kriegsgefangenen-Abteilung Guttowitz, 30 IV 1942 r., k. 11; ibidem, RH 53–20/28, Gliederung des Wehrkreises XX [graficzny wykaz z dn. 8 III 1943 r.], b.p.

⁶⁵ Ibidem, RH 53–20/29, Aufstellung der Kriegsgef. Abt. Thorn, 2 IX 1943 r., k. 89.

⁶⁶ Na takie przeznaczenie wskazuje pośrednio sprzęt i narzędzia, w jakie wyposażono nowy oddział – ibidem.

Ostatnim obozem, który powstał na terenie XX OW, był Stalag XX C (312) Thorn (też: *Sowjetheide*, *Kopernikus Lager Thorn*), który odgrywał rolę głównego i największego zarazem obozu dla radzieckich jeńców wojennych w latach II wojny światowej na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach. Decyzja o jego utworzeniu zapadła pod koniec marca 1941 r. Miał powstać na obszernym terenie rozciągającym się od Torunia – Podgórze do wsi Glinki. Na początku kwietnia rozpoczęto formowanie jego komendantury, a miesiąc później do XX OW przybył wartowniczy batalion strzelców krajowych (*Landeschützenbataillon*), który był przeznaczony do obsadzenia nowego obozu⁶⁷.

Jako jeden z pierwszych do prac przy budowie obozu przeznaczono oddział roboczy, złożony z brytyjskich jeńców wojennych. Teren został wiosną 1940 r. jedynie ogrodzony drutem kolczastym. Zasadniczy etap budowy Stalagu XX C przypadł dopiero na lato i jesień 1941 r., a więc wówczas, kiedy przebywali już w nim radzieccy jeńcy wojenni (pierwsi trafili tu na przełomie lipca i sierpnia). Prace te (z przerwami) były kontynuowane także w późniejszym okresie⁶⁸.

Stalag XX C (312) Thorn stanowił odrębny obóz niewiele ponad rok. Decyzją naczelnych władz wojskowych 18 czerwca 1942 r. został podporządkowany formalnie komendanturze Stalagu XX A⁶⁹. W kolejnych latach Stalag XX C (312) występował jako jeden z podobozów najstarszego obozu jenieckiego w XX OW, tj. Stalagu XX A⁷⁰.

Radzieccy jeńcy zostali niemal natychmiast skierowani do pracy także poza toruńskim obozem – nastąpiło to prawdopodobnie już w sierpniu 1941 r.⁷¹. Po czterech kolejnych miesiącach, w połowie grudnia 1941 r., w całym XX OW pracowało przymusowo łącznie 33 499 jeńców, spośród których czerwonoarmieści (5344) stanowili już trzecią grupę co do wielkości (po Brytyjczykach i Francuzach)⁷². Zdecydowana większość z nich zatrudniona była w rolnic-

⁶⁷ J. Daniluk, *Sowieccy jeńcy...*, s. 3–4.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 4–5, 7.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 5.

⁷⁰ O ile komendanturze Stalagu XX B podlegał główny obóz w Malborku oraz dwa jego podobozy w Gdańsku, o tyle komendanturze Stalagu XX A podporządkowany był właściwy Stalag XX A, Stalag XX C oraz Oflag XX A (Fort XI, w którym przetrzymywano najwyższych rangą oficerów francuskich oraz jednego generała norweskiego) – *ibidem*.

⁷¹ Wskazuje na to pośrednio znaczny wzrost zatrudnienia jeńców w XX OW (z 15 699 do 21 021), który odnotował dla sierpnia (w porównaniu do lipca) 1941 r. G. Kozłowski (zob. G. Kozłowski, *op. cit.*, s. 199). Z całą pewnością pierwsi jeńcy radzieccy zostali skierowani do pracy poza obozem najpóźniej w październiku 1941 r. – J. Daniluk, *Sowieccy jeńcy...*, s. 12.

⁷² Na 33 499 pracujących wówczas przymusowo jeńców było: 17 753 jeńców brytyjskich (53%), 9173 francuskich (27,4%), 5344 radzieckich (16%), 983 jugosłowiańskich (2,9%) oraz 246 belgijskich (0,7%) – BA-MA, RüIn XX, RW 20–20/14, RüIn XX an OKW: Bericht über die wehrwirtschaftliche Lage der RüIn XX, 13 XII 1941 r., k. 17.

twie, stosunkowo dużo także przy robotach budowlanych oraz pracach melioracyjnych.

Niemieckie władze wojskowe obawiały się skierowania czerwonoarmistów do pracy w zakładach produkujących na potrzeby Wehrmachtu. Jeńcy brytyjscy oraz francuscy byli tymczasem wykorzystywani już w tym zakresie⁷³. Jeszcze w połowie stycznia 1942 r. wskazywano, że skierowanie radzieckich jeńców do zakładów produkujących dla Wehrmachtu (w tym zakładów zbrojeniowych) jest obciążone zbyt dużym ryzykiem. Ostatecznie jednak nad obawami przeważało zapotrzebowanie gospodarki niemieckiej – z początkiem lutego 1942 r. pierwsi z nich zostali skierowani do Stoczni Schichaua w Elblągu, a następnie do innych zakładów. Łącznie w pierwszym okresie zatrudniono w zakładach produkujących na potrzeby Wehrmachtu lub przy ich budowie ponad 2930 radzieckich jeńców⁷⁴.

Na obszarze XX OW problemy z zapewnieniem odpowiedniej liczby rąk do pracy pojawiały się już w ciągu pierwszych kilku miesięcy wojny, co wynikało z jednej strony z gwałtownego przestawienia największych zakładów na produkcję zbrojeniową i podporządkowania poszczególnych segmentów gospodarki celom wojennym (a następnie rosnącego ciągle zapotrzebowania na siłę roboczą), z drugiej natomiast z niewielkiej liczebnie grupy (zdaniem władz okupacyjnych) ludności niemieckiej.

W pierwszych 2–3 latach wojny udawało się sukcesywnie przesuwac na główne stanowiska wykwalifikowanych pracowników niemieckich z innych zakładów (mniej ważnych z punktu widzenia gospodarki wojennej), zastępując ich z jednej strony innymi (przeszkolonymi) przedstawicielami niemieckiego społeczeństwa, z drugiej natomiast przymusowymi robotnikami cywilnymi bądź właśnie jeńcami wojennymi. Jednak stosunkowo szybko pojawiły się problemy z zapewnieniem stałego napływu nowych pracowników – i tak np. już późną wiosną 1941 r. władze wojskowe nie dysponowały jeńcami, których można byłoby skierować do pracy w zakładach na terenie XX OW⁷⁵.

Znaczne zwiększenie liczby jeńców (w II połowie 1941 r., następnie jesienią 1943 r.) tylko w niewielkim stopniu w ówczesnej sytuacji było w stanie

⁷³ Jednym z największych oddziałów roboczych, które funkcjonowały w XX OW w sektorze wojskowym, było złożone aż z 1200 jeńców brytyjskich komando, pracujące w fabryce materiałów wybuchowych pod Bydgoszczą (*Dynamit A. G. Bromberg-Brahna*). Co ciekawe, wiosną 1943 r. ze względu na rosnące ryzyko sabotażu ze strony Brytyjczyków, zastąpiono ich... analogiczną liczbą jeńców francuskich ze Stalagu XX B, którzy (najwyraźniej) w opinii niemieckich wojskowych stanowili mniejsze niebezpieczeństwo – zob. BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/28, TTB WKdo XX 1 I–30 VI 1943, April 1943, k. 31.

⁷⁴ J. Daniluk, *Sowieccy jeńcy...*, s. 12–13.

⁷⁵ BA-MA, RüIn XX, RW 20–20/12, RüIn XX an OKW Wehrwirtschaftsamt: Bericht über die wehrwirtschaftliche Lage der RüIn XX, 13 VI 1941 r., k. 104.

wpłynąć istotnie na sytuację na rynku pracy. Ze względu na ograniczenia, związane ze statusem jeńca, jak i nastawieniem większości z nich, oraz niebezpieczeństwem sabotażu, w istocie możliwości pełnego zastąpienia jeńcami wakatów po niemieckich robotnikach były ograniczone. Sytuację znacząco utrudniał także ciągły drenaż kolejnych roczników przez pobór do wojska. O ile jeszcze w pierwszej połowie 1942 r. udawało się pokrywać z największym trudem rosnące zapotrzebowanie na wykwalifikowanych robotników, o tyle od końca 1942 r. sytuacja zaczęła się już dramatycznie pogarszać⁷⁶.

Niepełne dane dotyczące pracy przymusowej jeńców wojennych w XX OW dla wybranych miesięcy z lat 1942–1944 prezentują tabele.

Tabela 1

**Wykorzystanie siły roboczej jeńców wojennych w XX OW
(w pierwszym półroczu 1942 r.)**

Stan na:	Ogólna liczba jeńców	W tym pracujących	
		ogółem	w procentach
31 I 1942 r.	37 022	29 894	80,7
28 II 1942 r.	36 817	30 059	81,6
31 III 1942 r.	35 608	27 210	76,4
30 IV 1942 r.	36 829	27 799	75,4
31 V 1942 r.	36 611	31 874	87,0
30 VI 1942 r.	36 152	31 411	86,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: BA-MA, WKdo XX, TTB WKdo XX 1 I–30 VI 1942, wpis z dn. 31 I 1942 r., k. 19; ibidem, wpis z dn. 28 II 1942 r., k. 34; ibidem, wpis z dn. 31 III 1942 r., k. 50; ibidem, wpis z dn. 30 IV 1942 r., k. 65; ibidem, wpis z dn. 31 V 1942 r., k. 79; ibidem, wpis z dn. 30 VI 1942 r., k. 89.

Stopień wykorzystania jeńców jako przymusowych robotników w latach 1942–1943 był duży i zazwyczaj wahał się w granicach 75–88%. Widoczny spadek we wrześniu 1943 r. wynikał z pojawienia się w granicach XX OW kilkunastu tys. włoskich internowanych wojskowych (*Italienische Militär-*

⁷⁶ Por. ibidem, RW 20–20/10, Geschichte der Rüstungsinspektion XX des Reichsministers für Bewaffnung und Munition 1 I [19]41–31 V [19]42, 29 VII 1942 r., k. 10; ibidem, RW 20–20/2, Zusammenfassender Überblick über die gesamtrüstungswirtschaftliche Entwicklung (Probleme, Lösungen usw.) im ersten Vierteljahr 1943, b.d., k. 16; ibidem, Zusammenfassender Überblick über die rüstungswirtschaftliche Entwicklung im 4. Viertelsjahr 1943, b.d., k. 12; ibidem, RW 20–20/6, Zusammenfassender Überblick über die rüstungswirtschaftliche Entwicklung im 2. Vierteljahr 1944, b.d., k. 11.

Tabela 2

**Wykorzystanie siły roboczej jeńców wojennych w XX OW
z podziałem na sektor wojskowy, cywilny oraz jeńców pracujących w obozach
(od stycznia 1943 r. do stycznia 1944 r.)**

Stan na:	Ogólna liczba jeńców	W tym pracujących				
		ogółem	w procentach	w samych obozach	w sektorze wojskowym	w sektorze cywilnym
31 I 1943 r.	36 745	30 536	83,1	1 555	2 280	26 701
31 III 1943 r.	35 388	30 514	86,2	1 527	2 644	26 343
30 IV 1943 r.	34 238	30 135	88,0	1 525	2 453	26 157
1 VI 1943 r.	34 811	29 110	83,6	1 570	2 349	25 191
1 VII 1943 r.	33 196	29 023	87,4	1 638	2 788	24 597
1 VIII 1943 r.	32 938	28 197	85,6	1 604	2 406	24 187
1 IX 1943 r.	33 012	28 351	85,8	1 118	2 306	24 927
1 X 1943 r.	52 273	29 893	57,1	1 119	2 549	26 225
1 XI 1943 r.	45 609	39 007	85,5	1 175	3 501	32 929
1 XII 1943 r.	45 354	37 767	83,2	1 204	3 248	33 315
1 I 1944 r.	41 280	34 734	84,1	1 136	2 682	30 916

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: BA-MA, WKdo XX, RH 53–20/28, TTB WKdo XX 1 I–30 VI 1943, Februar 1943, k. 15–16; ibidem, März 1943, k. 22; ibidem, April 1943, k. 30–31; ibidem, Mai 1943, k. 36; ibidem, Juni 1943, k. 43–44; ibidem, RH 53–20/29, TTB WKdo XX 1 VII–31 XII 1943, Juli 1943, k. 6; ibidem, August 1943, k. 12; ibidem, September 1943, k. 19; ibidem, Oktober 1943, k. 26–27; ibidem, November 1943, k. 32–33; ibidem, Dezember 1943, k. 42–43.

internierte, dalej: IMI), których dopiero w następnym miesiącu udało się skierować do poszczególnych oddziałów roboczych.

W rozbiciu na poszczególne narodowości, procent jeńców, którzy w trakcie niewoli byli zmuszani do pracy (w ciągu 1943 r.), był najwyższy właśnie dla IMI (89%–92%) oraz dla jeńców radzieckich (84%–92%). Podobnie wysoki odsetek można zaobserwować wśród jeńców serbskich (79%–89%) oraz brytyjskich, choć w tym ostatnim wypadku rozpiętość była mniejsza (88%–91%). Mniej pracowało Francuzów – od 69% do 79%, a także Belgów – w tym ostatnim przypadku do IV kwartału 1943 r. średnio zaledwie co drugi (52%) (od października ich odsetek wzrósł już do poziomu ok. 70%).

**Wykorzystanie siły roboczej jeńców wojennych w XX OW
z podziałem na narodowości
(od stycznia 1943 r. do stycznia 1944 r.)**

Stan na:	W tym pracujących							IMI*	jeńcy polscy
	ogółem	jeńcy brytyjscy	jeńcy francuscy	jeńcy serbscy	jeńcy belgijscy	jeńcy sowieccy			
31 I 1943 r.	30 536	14 396	8 162	948	251	6 774	–	5	
31 III 1943 r.	30 514	14 493	8 231	930	262	6 593	–	5	
30 IV 1943 r.	30 135	14 485	7 974	930	215	6 526	–	5	
1 VI 1943 r.	29 110	14 381	7 746	939	282	5 757	–	5	
1 VII 1943 r.	29 023	14 474	7 886	959	298	5 401	–	5	
1 VIII 1943 r.	28 197	14 474	7 669	265	311	5 473	–	5	
1 IX 1943 r.	28 351	13 860	7 551	289	317	6 329	–	5	
1 X 1943 r.	29 893	13 787	7 565	285	328	6 097	1 826	5	
1 XI 1943 r.	39 007	13 534	7 627	286	333	6 173	11 049	5	
1 XII 1943 r.	37 767	13 354	7 482	288	342	6 013	10 283	5	
1 I 1944 r.	34 734	13 249	5 423	277	362	5 882	7 536	5	
* <i>Italienische Militärinternierte</i> (IMI) – włoscy internowani wojskowi									

Źródło: Jak w tabeli 2.

Najliczniejszą grupą narodowościową wśród pracujących jeńców na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach (w latach 1940–1944) byli Brytyjczycy⁷⁷, którzy też w większości tworzyli zamknięte komanda pracy, w przeciwieństwie chociażby do Francuzów, Belgów czy Serbów, których łączono we wspólne od-

⁷⁷ Przynajmniej do 1944 r. Między styczniem a październikiem tego roku ostatecznie liczba jeńców brytyjskich wprawdzie nieznacznie zmalała (z 14 938 do 14 013), ale jednocześnie wzrosła liczba jeńców radzieckich, która na początku IV kwartału 1944 r. wynosiła już 15 872 – por. ibidem, WKdo XX, RH 53-20/29, TTB WKdo XX, 1 VII–31 XII 1943, Dezember 1943, k. 42; S. G e c k, op. cit., s. 40. Zmiana ta była spowodowana napływem do XX OW ewakuowanych z zagrożonych działaniami wojennymi innych obozów jenieckich, w tym głównie czerwonooarmistów.

działy robocze. Warto jednak zauważyć, że na drugie miejsce wśród narodowości pracujących jeńców wysunęli się na przełomie 1943 i 1944 r. jeńcy radzieccy, którym ustąpili Francuzi – i to mimo dużego stopnia śmiertelności wśród tych pierwszych.

Zdecydowana większość jeńców wojennych w XX OW była zatrudniona w rozsianych na całym Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach oddziałach roboczych, przede wszystkim w sektorze cywilnym. O ile przez cały okres wojny co najmniej 3/4 funkcjonujących komand Stalagu XX B pracowało w rolnictwie (choć z biegiem lat udział jeńców pracujących w przemyśle wzrastał), o tyle odmiennie prezentowała się sytuacja dla toruńskiego obozu (Stalagu XX A), dla którego (przynajmniej w schyłkowym okresie wojny) procent komand zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle był porównywalny. Różnica ta w pewnym stopniu wynikała z położenia geograficznego obu stalagów (podziału administracyjnego komand) oraz stosunków narodowościowych, panujących w XX OW.

Ogólna liczba komand pracy, jakie funkcjonowały w XX OW jest trudna do ustalenia. Ostrożnie szacując można określić, że w latach 1940–1941 (dla stalagów XX A Thorn i XX B Marienburg) wahała się prawdopodobnie w granicach 500–800, w latach 1942–1943 wzrosła do ok. 900–1000 (przekraczając zapewne nieco tę ostatnią), aby nieznacznie ulec redukcji w 1944 r. do poziomu ok. 900.

EXPLOITING THE LABOUR FORCES PRISONERS-OF-WAR IN XX MILITARY DISTRICT IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR (AN OUTLINE OF THE PROBLEM)

(Summary)

The paper is an attempt at presenting basic information about labour camps and units, which functioned within XX Military District in the years 1939–1945, with particular taking into account of exploiting prisoners-of-war as the source of labour force. Due to the accepted form, the paper ought to be treated, primarily, as a kind of starting point to conduct further, obviously, indispensable studies on the problem area signalled in the title.

In the years of the Second World War, as regards XX Military District, there functioned three POW camps (stalags XX A Thorn, XX B Marienburg and 312/XX C Thorn-Süd), two sub-camps (stalags XX B/Z Danzig-Bischofsberg and XX B/Z Danzig-Oliva), a military prison in Grudziądz (*Wehrmachtgefängnis Graudenz*), where POWs of Western Europe served their terms, three POW construction-labour battalions, as well as (dependent on the given period of time) from several hundred to over one thousand working units which – in their decisive majority – were directed to work in agriculture.

ARBEITSEINSATZ VON KRIEGSGEFANGENEN IM XX WEHRKREIS WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES (UMRISS DES PROBLEMS)

(Zusammenfassung)

Der Artikel ist ein Versuch, die grundlegenden Informationen zu den Kriegsgefangenenlagern und Arbeitskommandos, die im XX. Wehrkreisgebiet in den Jahren 1939–1945 betrieben wurden, als Quelle mit dem besonderen Schwerpunkt der Verwendung von Kriegsgefangenen als Arbeitskräfte, zu präsentieren. Entsprechend der vorgegebenen Richtlinien soll der Text in erster Linie als Ausgangspunkt für weitere, sicherlich notwendige Forschungen zu dem im Titel angesprochenen Problem anregen.

Während des Zweiten Weltkrieges gab es im XX. Militärbezirk drei Kriegsgefangenenlager (Stalag XX A Thorn, XX B Marienburg i 312/XX C Thorn-Süd), zwei Zweiglager (Stalag XX B/Z Danzig-Bischofsberg i XX B/Z Danzig-Oliva) und ein Militärgefängnis in Grudziądz (*Wehrmachtsgefängnis Graudenz*), in welchem Kriegsgefangene aus westeuropäischen Ländern bestraft wurden, außerdem drei aus Kriegsgefangenen bestehende Bau- und Arbeitsbataillone sowie (je nach Zeitraum) ein paar hundert bis über tausend Arbeitskommandos, die größtenteils der Arbeit in der Landwirtschaft zugeteilt wurden.